

Я жадібно дивився на судно. Яскраво освітлене, воно стояло на Тахо, трохи оддалік пристані. Хоч я пробув у Лісабоні вже з тиждень, та все ще не міг звикнути до такої безтурботності в освітленні міста. В тих краях, звідки я приїхав, у містах ночами було темно, наче у вугільних шахтах, і якийсь ліхтар у темряві здавався небезпечнішим, ніж чума в часи Середньовіччя. Я прибув з Європи двадцятого століття.

Те судно було пасажирським пароплавом, який саме навантажували. Я знав, що воно має відплисти наступного вечора. В різкому сяйві голих електричних ламп на судно вантажили запаси м'яса, риби, консервів, хліба та овочів; робітники переносили на борт багаж, а кран перекладав з берега на палубу ящики і тюки так беззвучно, ніби вони зовсім невагомі. Судно споряджали в дорогу, як Ноїв ковчег під час всесвітнього потопу. То був ковчег. Кожне судно, що в ті місяці 1942 року залишало Європу, було ковчегом. Повінь наростала. Вона вже давно затопила Німеччину та Австрію і захлеснула Польщу та Прагу; Амстердам, Брюссель, Копенгаген, Осло і Париж уже затонули в ній, міста Італії смерділи нею, і в Іспанії вже не було безпечно.

Узбережжя Португалії стало останнім притулком для втікачів, яким ідеї справедливості, свободи і терпимості були дорожчі за батьківщину і саме існування. Хто звідти не міг досягти берегів обітованої землі — Амери-

ки, той гинув. Він був приречений стекти кров'ю в хащах недосяжних для біженців виїзних та в'їзних віз, безнадійних спроб добути дозвіл на перебування в країні та на роботу, в хащах таборів для інтернованих, бюрократизму, самотності, чужого оточення і тієї жахливої повсюдної байдужості до долі поодиноких людей, яка з'являється внаслідок війни, страху і нужди. Людина в той час була ніщо, чинний паспорт — усе.

У другій половині дня я ходив до казино «Есторіль» з надією виграти. Я ще мав один пристойний костюм, і мене впустили туди. То була остання безглузда спроба пошукати щастя. Дозвіл на наше перебування в Португалії кінчався через кілька днів, і ми з Рут не мали ніяких інших віз. Пароплав, що стояв на Тахо, був останнім судном, на якому ми ще у Франції сподівалися досягти Нью-Йорка; але квитки на нього було розпродано кілька місяців тому, а нам, крім дозволу на в'їзд до Америки, бракувало ще понад триста доларів на проїзд. Я спробував принаймні роздобути грошей єдино там можливим шляхом — виграти. Це було безглуздо, бо навіть коли б і виграв, то потрібне було ще одне диво, щоб потрапити на пароплав. Проте розпач і небезпека навчили втікачів вірити в диво; інакше неможливо й вижити.

З шістдесяти доларів, що ми мали, п'ятдесят шість я програв.

Пристань того пізнього вечора була безлюдна. Та через якийсь час я помітив чоловіка, що безцільно вештався по набережній, а потім зупинився і, так само як і я, вп'явся очима в судно. Я прийняв його за одного з багатьох знедолених, викинутих на берег, і не звертав на нього уваги, поки не помітив, що він спостерігає за мною. Страх перед поліцією не залишає втікача ні на мить, навіть уві сні, навіть коли йому зовсім нема чого боятись, тому я зразу ж,

ніби мені надокучило там гуляти, повернувся й поволі пішов з пристані, як людина, котрій нічого боятись.

Невдовзі я почув за собою кроки. Не прискорюючи ходи, я пішов далі, роздумуючи водночас, як сповістити Рут, якщо мене заарештують. До пофарбованих пастеллю будинків, які, наче сонні метелики вночі, стояли в кінці набережної, було ще далеко, і я не міг перебігти до них і зникнути в провулках, перш ніж у мене почнуть стріляти.

Незнайомиць наздогнав мене. Він був трохи нижчий за мене на зріст.

— Ви німець? — запитав німецькою мовою.

Не зупиняючись, я похитав головою.

— Австрієць?

Я не відповів. І все дивився на пофарбовані пастеллю будинки, які наближались надто повільно. Я знав, що серед португальських поліцаїв були й такі, що добре говорили по-німецьки.

— Я не поліцай, — сказав чоловік.

Я не повірив йому. Він був у цивільному, але в Європі жандарми в цивільному затримували мене разів шість. Хоч у мене в той час лежали в кишені бездоганні документи, що їх виготовив у Парижі один празький професор математики, в них можна було помітити підробку.

— Я бачив, як ви дивились на пароплав, — мовив незнайомиць. — Тому подумав...

Я окинув його байдужим поглядом. На вигляд він не був схожий на поліцай; але жандарм, що останнього разу схопив мене в Бордо, мав такий гідний жалю вигляд, як святий Лазар після триденного перебування в труні, а виявився жорстокіший за всіх інших. Він арештував мене, хоча знав, що німецьке військо через день має бути в Бордо; я б так і загинув, якби милосердний директор в'язниці через кілька годин не випустив мене.

— Ви хочете виїхати до Нью-Йорка? — спитав чоловік. Я промовчав. Мені досить було зробити ще двадцять кроків, щоб мати змогу збити його з ніг, а самому втекти, якщо в цьому виявиться потреба.

— Ось у мене є два квитки на пароплав, що там стоїть, — сказав незнайомец, засовуючи руку до кишені.

Я поглянув на квитки. При слабкому світлі важко було прочитати, що на них написано. Проте ми тоді вже досить близько підійшли до будинків. Я міг ризикнути зупинитись.

— Що все це означає? — запитав я португальською мовою, з якої знав кілька фраз.

— Ви можете взяти їх собі, — відповів чоловік. — Вони мені не потрібні.

— Вони вам не потрібні? Як це розуміти?

— Мені вони вже не потрібні.

Я дивився на чоловіка, не розуміючи його. Здавалося, він таки справді не поліцей. Щоб затримати мене, йому не було потреби вдаватись до таких незвичайних трюків. Але ж якщо квитки на пароплав були справжні, то чому він сам не міг скористатися ними? І навіщо він пропонує їх мені? Мене ніби почала трясти лихоманка.

— Я не можу купити їх, — зрештою пояснив я німецькою. — Вони коштують силу грошей. У Лісабоні, певно, є багаті емігранти; вони заплатять вам за них стільки, скільки ви заправите. Ви помилились адресою. У мене немає грошей.

— Продавати я не хочу, — сказав чоловік.

Я знову поглянув на квитки.

— Вони справжні?

Замість відповіді незнайомий подав їх мені. Квитки зашелестіли в моїх руках, як нові гроші. Вони були справжні. Мати їх означало врятуватись від загибелі. Навіть

якби я і не міг скористатися ними через відсутність у нас американських віз, можна було б потім, завтра до полудня, спробувати роздобути хоч які-небудь візи або принаймні продати квитки. Це могло забезпечити нам шість місяців життя. Я не знав, що й думати про того чоловіка.

— Я вас не розумію, — сказав я.

— Ви можете взяти їх собі, — відповів він. — Задарма. Завтра в першій половині дня я залишаю Лісабон. Я ставлю тільки одну умову.

Я опустил руки. Чуття підказувало мені, що тут щось не так.

— А саме? — запитав я.

— Мені б не хотілося лишатись у цю ніч на самоті.

— Ви хочете перебути ніч зі мною?

— Так. До завтрашнього ранку.

— І це все?

— Це все.

— Більше нічого?

— Більше нічого.

Я недовірливо дивився на чоловіка. Правда, я звик до того, що люди нашого сорту іноді впадали в розпач; що вони часто боялись лишитися самі; що на них находила своєрідна місцебоязнь людей, для яких уже ніде немає місця; і що часом отак уночі якийсь товариш, нехай навіть зовсім незнайомий, міг оберегти іншого від самогубства; але в такому випадку само собою зрозуміло, що людина потребує допомоги, а не допомагає іншому; і не призначає за це ніякої винагороди. У всякому разі — не таку.

— Де ви живете? — спитав я.

— Туди я не хочу. Чи є тут ресторанчик, де можна посидіти?

— Напевно, що десь можна.

— Чи нема якогось такого — спеціально для емігрантів? Як-от *Café de la rose*¹ у Парижі?

Café de la rose я знав. Там ми з Рут ночували два тижні поспіль. Власник кафе дозволяв це тим, хто замовляв собі каву.

Ми приносили з собою кілька газет і лягали просто на підлозі. Я ніколи не спав на столах; з підлоги принаймні не впадеш...

— Не знаю жодного, — відповів я.

Я-то знав один такий заклад. Але хіба ж можна чоловіка, який хоче подарувати кому-небудь два квитки на пароплав, вести туди, де люди ладні віддати за них своє око!

— Тут я знаю лише один ресторан, — сказав незнайомий. — Але ми можемо подивитись. Може, він ще й відкритий.

Він махнув рукою шоферу самотнього таксі й поглянув на мене.

— Гарзд, — погодився я.

Ми сіли в машину, і мій супутник назвав шоферові адресу. Мені б треба було попередити Рут, що я до ранку не повернуся; та раптом, тільки-но я сів у темне, з якимсь неприємним запахом таксі, в мене спалахнула така шалена надія, що аж голова пішла обертом. Може, все це реальне? Може-таки, ще не настав кінець нашому життю і здійсниться неможливе — наш порятунок? Тепер я боявся лишити незнайомця бодай на секунду.

Ми об'їхали схожу на театральні куліси *Praça do Comercio*² і невдовзі потрапили в плутанину сходів та провулків, що вели нагору. Та частина Лісабона мені не була знайома. Як і всюди, я знав переважно церкви та музеї —

¹ Кафе «Троянда» (фр.).

² Торгова площа (порт.).

не тому, що так уже любив Бога чи мистецтво, а просто тому, що в церквах та музеях ніколи не перевіряють документів. Перед розп'ятим Христом та перед майстрами мистецтва я був ще людиною, а не якимось індивідуумом із сумнівними посвідками.

Ми вийшли з таксі й почали підійматися сходами та покрученими провулками нагору. У повітрі плавали запахи риби, часнику, нічних квітів, нагрітого сонцем каміння і сну. Збоку в сяйві місяця здіймався в нічне небо замок Святого Георга, і місячне світло, наче водоспад, каскадами ринуло по численних сходах. Я обернувся й поглянув униз у гавань. Там текла річка, а річка — це свобода, життя, вона вливалася в море, а море — це вже Америка... Я зупинився.

— Сподіваюсь, ви не збираєтесь поглумитися з мене, — мовив я.

— Ні, — відповів незнайомець.

— Я маю на увазі — з квитками на пароплав, — пояснив я. Він їх ще там, на пристані, знову поклав собі в кишеню.

— Ні, — запевнив мій супутник. — Я не жартую. — Тут він показав на невеличку площу, обрамлену деревами: — А он і той ресторан. Він ще відкритий. Там ми не привернемо до себе уваги. Туди ходять переважно іноземці. Нас приймуть за людей, які завтра вирушать у подорож. Як і всіх тих, що відзначають там останню ніч перебування в Португалії, а завтра сядуть на пароплав.

То було щось схоже на бар з невеличким чотирикутним майданчиком для танців та з терасою — заклад, спеціально пристосований для туристів. Десь бриніла гітара, а в глибині зали я помітив співачку — виконавицю «фадо». На терасі кілька столиків займали чужинці. Серед них була жінка у вечірньому вбранні і чоловік

у білому смокінгу. Ми знайшли вільне місце скраю тераси. Звідти можна було дивитися вниз на Лісабон, на церковні шпилі в блідому сяйві місяця, на освітлені вулиці, гавань, доки і на судно-ковчег.

— Ви вірите в дальше життя після смерті? — запитав мене власник квитків на пароплав.

Я з подивом глянув на нього. Можна було чекати від нього чого завгодно, але не такого запитання. Надто вже несподіваним воно було.

— Не знаю, — зрештою відповів я. — За останні роки мені довелося забагато займатись життям на цім світі. Коли потраплю до Америки, то охоче подумаю і про це, — додав я, нагадуючи незнайомцю про те, що він обіцяв мені квитки.

— Сам я не вірю, — сказав він.

Я мимоволі зітхнув. Вислухати нещасну людину я був готовий, але дискутувати не хотілось. Для цього мені бракувало спокою. Внизу стояв пароплав, і він турбував мене.

Мій сусіда якийсь час сидів мовчки, ніби спав з розплющеними очима. Потім, коли на терасу вийшов гітарист, він прокинувся.

— Моє прізвище — Шварц, — мовив він. — Це не справжнє моє прізвище; воно лише записане в паспорті. Але я звик до нього, і на цю ніч нам і його досить... Ви довго жили у Франції?

— Поки можна було.

— Були інтерновані?

— Коли вибухнула війна. Як і всі інші.

Шварц кивнув.

— Ми теж. Я був щасливий, — несподівано тихо мовив Шварц, похиливши голову і відвівши вбік погляд. — Я був дуже щасливий. Щасливіший, ніж будь-коли сподівався стати.

Спантеличений, я обернувся до нього. Далєбі, він зовсім не скидався на щасливця. То був звичайнісінький, трохи несміливий чолов'яга.

— Коли? — здивовано запитав я. — Чи не в таборі?

— Останнього літа...

— 1939 року? У Франції?

— Так. Влітку перед війною. Я досі не можу збагнути, як усе вийшло. Я повинен з кимсь поговорити про це. Знайомих тут у мене немає. Якщо я з кимсь поговорю про це, воно з'явиться мені знову. Тоді воно мені стане ясніше. І лишиться назавжди. Я тільки повинен ще раз... — Він обірвав фразу. — Ви розумієте? — запитав після паузи.

— Так, — відповів я і обережно додав: — Це не важко зрозуміти, пане Шварц.

— Цього взагалі неможливо зрозуміти! — раптом палко і пристрасно заперечив він. — Вона мертва. Вона лежить у кімнаті із зачиненими вікнами. В огидній дерев'яній труні, мертва, і... то вже не вона! Хто може це збагнути? Ніхто! Ні ви, ні я, ніхто; а хто скаже, що розуміє це, той покривить душею!

Я мовчки чекав. Мені нерідко доводилося зустрічати таких людей. Людям без батьківщини втрату пережити важче. Ніде тоді не знаходиш опори, і чужина стає страшенно чужою. Я сам це пережив у Швейцарії, коли до мене дійшла звістка про те, що моїх батька та матір спалили в концентраційному таборі в Німеччині. Мені весь час ввижалися очі моєї матері у вогні печі. Та картина переслідувала мене ще й тоді в Лісабоні.

— Гадаю, ви знаєте, що таке емігрантський колер¹, — уже спокійніше сказав Шварц.

¹ Хвороба коней, схожа на сказ. Ремарк вживає цей термін для характеристики людини, яка вже не може контролювати своїх вчинків.

Я ствердно кивнув. Офіціант приніс у мисці креветки. Я раптом відчув сильний голод і пригадав, що з полудня нічого не їв. Я нерішуче поглянув на Шварца.

— Їжте, їжте, — запрошував він. — Я почекаю.

Шварц замовив вино і сигарети. Я їв швидко. Креветки були свіжі й смачні.

— Мені трохи незручно перед вами, — виправдовувався я, — але я дуже зголоднів.

Я їв і поглядав на Шварца. Той сидів спокійно, дивився на панораму міста внизу, не виказуючи ні нетерпіння, ні роздратування. Я відчув до нього щось схоже на прихильність. Очевидно, він звільнився від фальшивих правил пристойності і знав, що навіть коли поряд хтось страждає, можна відчувати голод і їсти, не зрікаючись своїх чуттів. Коли нічим не можеш допомогти людині, то голодному краще з'їсти свій хліб, поки його не відняли. Ми ніколи не знаємо, коли у нас можуть відібрати хліб.

Відсунувши тарілку, я взяв сигарету. До того я вже давно не курив. Все заощаджував гроші, щоб мати їх більше для рулетки.

— На мене найшов той колер навесні тридцять дев'ятого року, — повів далі Шварц. — На той час я вже прожив у еміграції п'ять років. Де ви були восени тридцять восьмого?

— У Парижі.

— Я теж. Ось тоді я й не витримав. Саме перед укладенням Мюнхенського пакту. Мене охопила агонія страху. Хоч я ще по інерції продовжував ховатись і захищатись, але дійшов до краю. Я сказав собі: скоро буде війна, прийдуть німці і заберуть мене. Так мені судилося. Я вже примирився зі своєю долею.

Я кивнув.